

הרב יהודה זולדן

ברכת "ברוך רחמנא" ושהחיינו על אתרוג מורכב

מבוא

- א. ברכת "ברוך רחמנא"
 - ב. "ברוך רחמנא" על אתרוג מורכב
 - ג. החתם סופר וברכת "ברוך רחמנא"
 - ד. ברכת "ברוך רחמנא" בברכת המצות
 - ה. ברכת שהחיינו כשנוטלים אתרוג מורכב
- סיום

מבוא

מלפני למעלה מארבע מאות שנה, התעוררה בעיה הלכתית חריפה בקיום מצות נטילת אתרוג. במספר מקומות בעולם, החלו להרכיב את עץ האתרוג על עץ לימון או עץ הדר אחר, דבר שעל פי רוב מניין ובנין של הפוסקים, פוסל את האתרוג ועל כן אין לברך עליו בסוכות. הראי"ה קוק, עסק בענין זה בהרחבה רבה, וסייע ופעל למען עמותות ומגדלים שגדלו אתרוגים בלתי מורכבים, וכן כתב תשובות ואגרות רבות בסוגיה זו, ועל הכל, כתב ספר בענין: "עץ הדר - משא ומתן של הלכה על דבר היתרון אשר לאתרוגים הכשרים המשומרים של אחינו בני המושבות באה"ק תובב"א ופסולן של המורכבים". הספר יצא לאור בשנת תרס"ז, לפני מאה שנה,¹ ובשל כך נעסוק בסוגיה אחת הקשורה לנטילת אתרוג מורכב.

האם בכל זאת ניתן לברך על אתרוג מורכב או ספק מורכב, כשאין אתרוג אחר? מספר אחרונים דנו האם ניתן לברך על אתרוג מורכב, ברכה בארמית: "ברוך רחמנא אקב"ו על נטילת לולב", ע"פ הגמ' בברכות (מ ע"ב), האומרת שיוצאים ידי חובה בדיעבד בברכה זו. היתרון בכך הוא שאם אסור ליטול אתרוג מורכב, לא מוציאים שם שמים לבטלה בברכה כזו. גם הראי"ה קוק התייחס לשאלה זו, והוא אף עשה מעשה כשלא היתה לו ברירה. להלן נברר, האם ניתן לברך ברכה זו במצב ספק, בדיעבד, או שלא, ומה היתה עמדתו של הראי"ה קוק בענין?

א. ברכת "ברוך רחמנא"

המקור לברכת "ברוך רחמנא" הוא בגמ' (ברכות מ ע"ב):

בנימין רעיא כך ריפתא ואמר: בריך מריה דהאי פיתא. אמר רב: יצא. והאמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם אינה ברכה? דאמר: "ברוך רחמנא מריה דהאי פיתא". הברכה היא בארמית, ורב פסק שיצא ידי חובה. הטור והשולחן ערוך (או"ח סימן קסז סעיף י; סימן קפז סעיף א; סימן ריט סעיף ד), פסקו שיוצאים ידי חובה אם מברכים בלשון מעין זו. האם יש ללמוד מכאן שבמקום שיש ספק בברכה, ניתן לברך בלשון לע"ז? בשו"ת רבי עקיבא איגר (סימן כה) משיב שגם המברך בלשון לע"ז עובר על "לא תשא", ע"פ הרמב"ם (הל' שבועות ב, ב) הכותב:

אחד הנשבע, או שהשביעו אחר בשם המיוחד, או באחד מן הכינוין כגון שנשבע במי ששמו חנון, ובמי ששמו רחום, ובמי ששמו ארך אפים, וכיוצא בהן בכל לשון, הרי זו שבועה גמורה.

¹ על פעלו של הראי"ה קוק למען נטילת אתרוגים לא מורכבים, ראה במה שכתבתי, במבוא לספר עץ הדר שלם, ירושלים תשמ"ו, עמ' 9-35. עוד על מעלת נטילת אתרוגי א"י על פני אתרוגי חו"ל, ראה בספרי: מועדי יהודה וישראל, "ליטול דוקא מאתרוגי ארץ ישראל", עמ' 276-279.

מכאן שגם המזכיר בשבועה את שם ה' בלע"ז, עובר על איסור "לא תשא". כך כותב גם כן החתם סופר בחידושו לנדרים (ב ע"א בד"ה הנה מבואר): "שכל ספק ברכה אסור לומר 'ברוך רחמנא' וכו', דזה נמי בכלל איסור ברכה לבטלה". בחידושי המהר"ם שיק על ספר המצות (סימן ט), כתב ששמע כך מפי קדשו של רבו החתם סופר, שאם אמר "ברוך רחמנא מריה דהאי פיתא", שלא לצורך כלל, עובר משום לא תשא דחשיב ברכה לבטלה.

עם זאת, אחרונים רבים כתבו שניתן לברך ברכת "ברוך רחמנא" במקום בו יש ספק. העקרון הוא שאם הוא חייב בברכה הרי יצא ידי חובה, ואם לאו, אין זה הוצאת שם שמים לבטלה. כך כתב הרב יהושע וואלק (פני יהושע, ברכות יב ע"ב, ד"ה תוספות וד"ה לא):

לכולי עלמא יכול לברך בלא הזכרת שם אלא בלשון תרגום, ובכי האי גונא לא שייך איסורא דלא תשא, ואפילו הכי יצא שפיר ידי ברכה, כדאשכחן בפרק כיצד מברכין מבנימין רעיא דאמר "ברוך רחמנא" מרא דהאי פיתא, וקיי"ל דיצא ד"ברוך רחמנא" היינו הזכרת השם, אם כן לכולי עלמא האי דשמעתין מצי למימר "ברוך רחמנא" מרא דהאי גופנא.

כך כתב הרב צבי אלימלך מדינוב (דרך פקודיך, מצות לא תעשה ל אות ג), שאם מסופק אם צריך לברך ברכה מברכת המצות או הנהנין או השבח, ספק ברכות להקל, ולא יברך משום איסור לא תשא (וכמו שכתב מרן הבית יוסף סוף סימן סז בשם רבינו מנוח). ומכל מקום בברכת הנהנין לפניה שיש חשש שיהנה בלא ברכה יברך בלשון תרגום, ויאמר: "ברוך רחמנא מלכא דעלמא מריה דהאי מיכלא או משתייא", ואין בזה חשש ברכה לבטלה.²

אך אחרונים רבים לא קבלו זאת, וחלק מהם הצביעו על כך שההצעה לברך במקום ספק "ברוך רחמנא", לא מופיעה בראשונים. כך למשל הקשה הפרי מגדים (אורח חיים סימן ריט, משבצות זהב ס"ק ג):

שאם נאמר שאין להקפיד על הזכרת 'ברוך רחמנא' בלשון ארמי, למה חרדו עלינו הפוסקים כל החרדה הזאת לומר שספק ברכות להקל משום איסור לא תשא, והרי אפשר לברך ולומר "ברוך רחמנא" ויוצא ידי חובה, שברכות נאמרות בכל לשון, וכדאמרין בברכות (מ ע"ב), ואילו איסור לא תשא ליכא, אם לא שנאמר שאף שאם אומר רחמנא לבד אין להקפיד על כך, מכל מקום כשאומר "ברוך רחמנא" מלכא דעלמא, זה מורה שפירוש רחמנא הוא השם ששמו רחום, ולכן אסור.³

ב. "ברוך רחמנא" על אתרוג מורכב

² כך כתבו אחרונים נוספים: הרב צבי בלום, שו"ת בית שערים (חלק אורח חיים סימן פג); הרב אליעזר פאפו, חסד לאלפים (סימן קסז סעיף יב); הרב יוסף חיים, שו"ת רב פעלים (חלק ג חלק אורח חיים סוף סימן ז), ובבן איש חי (פרשת נשא סעיף ט); הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן (אור"ח סימן רב סעיף ג); הרב אברהם דוד מבוטשאטש, (אשל אברהם אורח חיים סימן ריט); הרב שלום מברעזן, דעת קדושים יורה דעה (סימן יט סעיף טו); הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט (ברכות מ ע"ב).

³ להלן פוסקים הסוברים שאין לברך "ברוך רחמנא" בספק: הרב יעקב מליסא (חוות דעת, יורה דעה סימן קי, בבית הספק); הרב ישעיהו וינר (בגדי ישע, אור"ח סימן קפח ס"ק יא); הרב יהודה ליב מרגליות (שו"ת פרי תבואה, סימן סו); הנצי"ב (העמק שאלה, פרשת יתרו שאילתא נג אות ב); הרב יעקב סופר (כף החיים, אור"ח סימן קסז אות ע); הרב מרדכי יעקב ברייש (שו"ת חלקת יעקב, חלק ג סימן יח); הרב מרדכי בריסק (שו"ת מהר"ם בריסק, א סימן נח אות ב); הרב חזקיה מדיני (שו"ת מכתב לחזקיהו, השמטות דף קד ע"ד); הרב יעקב צבי הורביץ מפרובזונא (שו"ת צור יעקב, סימן קפג); הרב ירוחם פישל פירלא (ספר המצות לרס"ג, חלק א, דף מד ע"א, ואילך); הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אור"ח ד סימן מ, אות כז); הרב עובדיה יוסף (שו"ת יחוה דעת, חלק ו סימן טו) הביא דעות האחרונים בענין, וסיכם להלכה: "במקום שיש ספק או מחלוקת הפוסקים בדיני ברכות, אין לברך אפילו בלשון תרגום "ברוך רחמנא" מלכא דעלמא וכו', שגם בזה יש חשש איסור ברכה לבטלה. הילכך יהרהר בלבו הברכה ודיר".

האם ניתן לברך ברכת "ברוך רחמנא" על אתרוג מורכב, או כשיש ספק האם האתרוג מורכב? בשאלה זו מצינו כמה התייחסויות בכתבי הרא"ה קוק, בהם הוא נסמך על דיון דומה שדנו אחרונים בשאלה זו. נציין את הדברים לפי שנות הופעתם בכתבי הרא"ה קוק.

בשנת תרמ"ח, כתב הרא"ה קוק (עיטור סופרים, חלק ב עמ' 26 ב), שיש להעדיף את אתרוגי ארץ ישראל על כל אתרוגי חו"ל, ועל אתרוגי קורפו בפרט, שעליהם יצא לעז גדול.⁴ הוא כתב שאיננו מעוניין לחזור על גנותם ורפיון הכשרם של אתרוגי קורפו, ועל תעלולי הסוחרים משם:

רק דבר אחד אזכיר, אשר בהיותי בבית אחד מהגאונים שבדורנו שי',⁵ הראני (בדברינו יחד על אודות אתרוגי קורפו שהוא מתנגד להם בכל לב), מה שכתוב עדות נאמנה בספר ברכת משה⁶ שבשנת תקס"ט לא היו נמצאים בריוח אתרוגים אחרים זולת אתרוגי קורפו, והגאון בעל חמודי דניאל ז"ל,⁷ לא מצא רק אתרוג מקורפו, ובעיר הורדנא לא נמצאו אז אתרוגים אחרים, ותיקן הוא ז"ל שמצד ספק ברכות יברכו שלא במטבע הברכה הנהוגה רק "ברוך רחמנא" וכ' אקב"ו על נטילת לולב. ובקרא הגאון מהר"ם סופר בעל חת"ס את דברי קונטרסו וטעמו של הגר"ד ז"ל הוטבו דבריו מאד בעיניו, ובמכתב כתוב בחודש סיון שנת תקפ"ו כתב שכן עשה גם הוא ז"ל הלכה למעשה. כ"כ שם צד 28.⁸ וכהנה רבים וגדולים אשר החזיקו בצדק בקריאת תגר על אתרוגי קורפו, וכאשר קיבץ כבר כבוד הגאון הרח"א וואקס שיח' בספרו נפש חיה, דעת מאה ועשרים גאונים שהסכימו כולם להעביר אתרוגי קורפו מגבול ישראל.

עדות זו מלמדת על כך שאתרוגי קורפו הוחזקו כפסולים, ואשר על כן לא ברכו במטבע ברכות רגילה. כאמור לעיל, החתם סופר בחידושו לנדרים (ב ע"א), התנגד לברכת "ברוך רחמנא" במקום ספק, וכן יש להעיר שבמקור כתוב שהחתם סופר נהג כך בברכת הלבנה. לא נאמר שהחתם סופר נהג כך בברכה על אתרוג מורכב.

בשנת תרס"ז כתב הרא"ה קוק את ספרו עץ הדר, ושם כתב (עץ הדר השלם, אות יד, עמ' עג-עד):
ובודאי חובה להדר אחר מצוה ודאית אפילו מצד עצמה, חוץ מענין הברכה שכבר כתבו הגדולים שהי' בדור שלפנינו בעל חמודי דניאל, וחתם סופר הובא בספר ברכת משה, דבמקום שלא מצאו כי אם אתרוג שיש עליו חשש הרכבה ולא היה אפשר באחר, אמרו בנוסח הברכה: "ברוך רחמנא", כדי לאפוקי נפשיהו מחשש לא תשא. וי"ל כיון דהחשש

⁴ יצחק רפאל, "אתרוגי קורפו ואתרוגי ארץ ישראל", שרגא, א (תשמ"ה), עמ' 84-90; דוד פורת, "הפולמוס על אתרוגי ארץ ישראל בשנים 1875-1889", עבודת גמר לאוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג; יוסף שלמון, "הפולמוס על אתרוגי קורפו ואתרוגי ארץ ישראל בתרל"ה - תרנ"א", ציון, סה (תש"ס), עמ' 75-106.

⁵ להלן נראה שהגאון המדובר הוא, הרב יוסף זכריה שטרן.

⁶ הרב משה קערנר, ברכת משה, דיני שהחיינו עמ' 28. על אישיותו, ראה: הרב אברהם הלוי שישא, "ברוך רחמנא", צפונות, יט (תשנ"ג), ד, עמ' פז-פט.

⁷ הרב דניאל מהורדנא. בברכת משה כתב שהרב דניאל מהורדנא, "עמל בעמלה של תורה ואזן וחקר יותר מ' דפים בחריפות ובקיאיות ותקן אז לברך בריך רחמנא על נטילת לולב". בהמשך הוא כתב שהוא שמע מפי רבנים אחרים שכך נהגו.

⁸ דברים אילו מעיטור סופרים הועתקו בשלמות ע"י הרב חזקיה מדיני, שדי חמד, מערכת הלמד כלל קמא אות לב בסוף, וכן ע"י הרב מרדכי דיסקין, חוברת "שוב הארץ", ירושלים תרע"ג, דף ו ע"ב-ז ע"א. (בפתח החוברת הסכמה של הרא"ה קוק, הסכמות הראיה, עמ' 19-20). להלן מקורות נוספים שהזכירו את דברי ספר ברכת משה, ואת הנהגתו של החתם סופר: נצי"ב, העמק שאלה (שאלתא נג, אות ב); הרב שלמה אברהם רזעכטא, (שו"ת ביכורי שלמה, סימן לח אות ג); הרב יוסף זכריה שטרן (שו"ת זכר יהוסף, או"ח סימן רלב); הרב יחיאל מיכל רבינוביץ (אפיקי ים, חלק ב סי' ג, ובקונטרס אחרון); הרב שלום מבערזון (שו"ת מהרש"ם, חלק א סי' רה), ובדעת תורה (או"ח סי' רטו סיף ד); הרב שלום טשערניק (משמרת שלום, סי' ה, ב); הרב יצחק וייס (שו"ת מנחת יצחק, חלק ה הקדמה עמ' ד, וסימן כא); הרב יששכר תמר (עלי תמר, ירושלמי ברכות, פרק ו הלכה ב עמ' רכא). לפיו יש לומר ברכה זו באותה לשון ולא בשני לשונות ארמית ועברית. ויש לומר: ברוך הרחום מלך העולם... על נטילת לולב; הרב שלמה זלמן אויערבך (שו"ת מנחת שלמה, תנינא ב-ג, סימן ז); הרב אליהו ויספיש (ארבעה מינים, עמ' רצד-רצה). הרח"ד הלוי, "אתרוג מורכב ושמחת יו"ט", תחומין, יח (תשנ"ח), עמ' 335, כתב שאין ליטול אתרוג שהוא ודאי מורכב, אלא בשעת דחק, ואם מותר לברך עליהם "ברוך רחמנא" תלוי במחלוקת הפוסקים בדורות האחרונים.

הוא מטעם מין אחר, גרע מזה מורכב אפילו מפסולים גמורים לפי אותה הדעה דס"ל שמברכים עליה בשעת הדחק, דזהו רק באותם שהם על כל פנים ממין המצוה. ועין פרי מגדים באו"ח (סימן תרמט ס"ק כח) שהעיר בסברה זו, ונראה פשוט שמכוונים הדברים ג"כ כלפי דברי הרדב"ז (חלק א סי' קיא), שהביא המגן אברהם (או"ח סימן תרמ"ט ס"ק כה), ואשרי הזוכה והמזכה שתעשה המצוה כתיקונה.

לפי, יש אולי מקום בשעת דחק לברך על ספק את ברכת "ברוך רחמנא", כדברי המגן אברהם בשם הרדב"ז שיש הנוהגים לברך גם על פסולים, בניגוד לדברי השו"ע שם שאין מברכים כלל על פסולים, אלא שאפשרות זו היא רק כשמדובר במין עצמו, כשיש בו פסולים כמו חסר, יבש וכד'. אך אם הפסול הוא בשל היותו מורכב, הוא נחשב למין אחר, ואין הוא האתרוג שעליו ציורה התורה לברך, ואז אין מקום לברך אף ברכת "ברוך רחמנא".

עם זאת, כשהראי"ה קוק עצמו נקלע למצב שלו עצמו לא היה אתרוג כשר שאיננו מורכב, הוא בכל זאת דן אם יש מקום לברך "ברוך רחמנא". בסוכות בשנת תרע"ה, בעת מלחמת העולם הראשונה, שהה הראי"ה קוק בציריך, וכך כתב לבנו מרן הרב צבי יהודה קוק (עץ הדר השלם, הקדמה, עמ' 19 הע' 9):

ואתרוג לקחתי. ולצערי לא אוכל להשיג בלתי מורכב שאינו כי אם מהמשומרים שלנו, ואין שעה"ד ראייה. וחושב אני לצאת יום הראשון בברכה מאיש אחר,⁹ ולשאר הימים אולי אפשר לסמוך שהפסול הוא מטעם חסר.¹⁰ וגם י"א שמומין אחרים גם כן אינם פוסלים כי אם בא' [=ביום א'].¹¹ ואולי כשלא יהי' בקל לצאת ע"י אחר בברכה, אומר בנוסח בריך וכו', אע"פ שיש מגמגמים על תיקון זה במקום ספק ברכה. והקב"ה ברוב רחמיו ואור חסדיו, יצרף מחשבה טובה למעשה ויזכנו לקיים את כל מצוותיו כתיקונם.¹²

מחוסר ברירה אחרת, כשהיה לראי"ה קוק רק אתרוג מורכב, וכשלא ניתן לצאת בשמיעת הברכה מאחר, מעלה הראי"ה קוק את האפשרות לברך ברכת "ברוך רחמנא" ביום הראשון, אם כי הוא מציין כאן שיש שאכן מערערים על האפשרות הזו, במקום בו יש ספק בברכה. אין הוא מציין את טיעונו בספר עץ הדר, שאם הפסול של מורכב הוא מטעם שאין זה מין אתרוג כלל, לא תועיל ברכת "ברוך רחמנא" כלל. נראה שהסיבה לכך היא שבשאר הימים הוא נסמך על הנימוק שאתרוג מורכב פסול, מאחר והוא חסר, וחסר כשר בשאר הימים.¹³

בנו של הראי"ה קוק, מרן הרב צבי יהודה קוק, היה באותה שנה בחג הסוכות בהלברשטט. אף הוא ספר על קשיים בקיום מצות ארבעה מינים (צמח צבי עמ' פז):

⁹ נראה שהכונה היא שאחר ממילא מברך על הלולב, ומאחר והרב אינו מברך מפני שחושש לברכה לבטלה, יצא ידי חובת ברכה ע"י שמיעתה מאחר מדין שומע כעונה.

¹⁰ אתרוג חסר פסול למצוה ביום הראשון, וכשר בשאר הימים. כך ע"פ הגמ' בסוכה לד ע"ב, ונפסק ברמב"ם הל' לולב ח, ז ובשו"ע או"ח סימן תרמט, ה, ובנו"כ שם.

¹¹ יש פסולים שנוהגים כל שבעת הימים ויש שנוהגים רק ביום הראשון. בסיכומם ראה: הרב אליהו וייספיט, "כללי היום הראשון ושאר ימים", ארבעת המינים השלם, עמ' צה-קד.

¹² מכתב זה נמסר לי ע"י ר' אברהם זק"ש, ותודתי נתונה לו. כאמור, המכתב הוא לבנו יחידו, מרן הרב צבי יהודה קוק, מתאריך: מוצש"ק ערב חג הסוכות, ציריך. כפי הנראה מדובר בשנת תרע"ה, מאחר ובפנינו נמצא מכתב מציריך מכ"ה תשרי תרע"ה (אגרות הראיה ב עמ' שג-שד), בו כותב הראי"ה קוק: "ע"ד ההבדלה כבר העירותי, ובמכתב שציטטנו ממנו נמצא דיון באותו ענין. אכן, במכתב שכתב מרן הרב צבי יהודה בערב שב"ק פר' וילך תרע"ה הוא שאל את אביו שאלה בהלכות הבדלה (צמח צבי, עמ' פד), ובדברי התשובה (צמח צבי, עמ' פח, מובא להלן), ישנה התייחסות לשאלה בהלכות הבדלה. כמו כן בתחילת המכתב שפורסם באגרות הראיה"ה שם נכתב: "ותודה לאל שעברו עלינו ימי הרגל לשלום, בקיום המצוות כמה דאפשר", ונראה שזה רומז על הקושי בקיום מצות ארבעה מינים.

¹³ הפסול של אתרוג מורכב מטעם חסר נזכר אצל מספר אחרונים, כמו הט"ז בסימן תרמט ס"ק ג. הראי"ה קוק עצמו לא הרבה לדון בטעם זה, ובעץ הדר השלם אות יא (עמ' נה), הוא ערער על טעם זה: "יש מקום לפלפל אם זה נקרא חסר מה שכן גדל בתחילת ברייתו".

לא עלה בידי לקיים מצות החג בשלמות. לברכה שברכתי ככל המון בית ישראל אשר הנם פה, לפני הגיע אלי מל"ק (במה שמובא במגן אברהם, שיש שנוהגים בשעת הדחק לברך על הפסולים, אמנם יש לחלק בין הפסולים כב"עץ הדר", או לאידך גיסא כנזכר שם, שבשעת דחק גדול יש מקום לצאת בספק מצוה כה"ג, וא"כ אולי גם לברך), נשתתפתי עם של הרב נוביל, ולנענועים נתחברתי בשותפות עם צעירים אחרים.

הוא לאו כותב מפורשות, במה לא היתה המצוה בשלמות, האם היה לו אתרוג מורכב או חשש מורכב, או שהיו אילו פסולים אחרים. אך הוא ציין לאמור בספר "עץ הדר [השלם]" (אות יד, עמ' עג-עד), שיש מקום אף לברך בשעת דחק על פסולים ובלבד שהם מהמינים שציותה תורה, ומאידך ב"עץ הדר" (אות ח עמ' מד), נכתב שניתן לצאת ידי חובה באתרוג מורכב רק בשעת דחק גדול "דאולי עדיף על כל פנים לצאת בספק מצוה כה"ג מלבטלה לגמרי". מכאן ניתן להסיק שאף הוא לא השיג אתרוג בלתי מורכב, אלא שלא כתב האם יש לברך בשעת דחק שכזו ברכה כתיקנה או "ברוך רחמנא".

שנתיים אחר כך, בשנת תרע"ז, היה הראי"ה קוק בלונדון, והוא כתב במכתב לבנו מרן הרב צבי יהודה (אגרות הראיה ג עמ' נח):

אתרוגים לקחתי שנים כדרכי בגלותי, מפני הספק.¹⁴ ואמנם על אחד מהם יש הכשר מעיד שאינם מורכבים, אבל לא אתמחא לי גברא, והעדות היא נגד החזקה שאתרוגי יוון הם מורכבים. והשני הוא קורסיאני וגידולו קצת פראי, משער אני שאיננו מורכב.

האתרוגים היו כנראה בלתי מורכבים. האחד הוא מיוון, ואמנם יש עליו עדות שהוא כשר, אך העדות לא מספקת, מאחר וכנראה נותן הכשרות לא מוכר דיו, ועדות שכזו לא הספיקה להוציא דבר מחזקתו, שהרי אתרוגי יוון מוחזקים כמורכבים. האתרוג השני היה מקורסיקה, ומראהו החיצוני דמה לאתרוג בלתי מורכב. הסבירות היא שאחד משני האתרוגים שמוצאם ממקומות שונים, הוא כשר ובלתי מורכב. לא נאמר במכתב זה, איזו ברכה ברך עליהם הראי"ה קוק.

על מנהגו ליטול שני אתרוגים משני מקומות שונים, כתב הראי"ה קוק גם בשנה שאחרי, בשנת תרע"ח, עדין בהיותו בלונדון, לבנו מרן הרב צבי יהודה (אגרות הראיה ג עמ' קכו):

על דבר האתרוג, מנהגי הוא כשאפשר להשיג משתי מדינות הנני נוטל את שניהם זה אחר זה, אולי אחד מהם איננו מורכב עכ"פ באיסור, ואז אולי יש לברך גם כן בתיקון. ואם אין למצוא כי אם אתרוג אחד בלא בירור, אני רגיל לומר ביום הראשון "ברוך רחמנא", וכל שאר ימי החג לברך בתיקון.¹⁵

כאמור, נטילת שני אתרוגים ממקומות שונים הוא בשל הסבירות שאחד מהם אינו מורכב, אלא שכאן נוסף שהאתרוג אינו מורכב על כל פנים באיסור. ישנם איסורים שונים בהלכות הרכבה (הגדרת במין, למי אסור להרכיב, ועוד), ויש הרכבות מותרות, עליהם מותר לברך לכתחילה ברכה

¹⁴ נוהג זה לפיו לוקחים שני אתרוגים כשיש ספקות על כשרותם, או כשהאחד נאה אך בחזקת מורכב, והשני לא נאה אך בחזקת כשר, נמצא אצל מספר אחרונים (ראה לקמן מאגרות הראיה ג עמ' קכו). הרב ש"י זיון, אישים ושיטות, עמ' 62 ספר שכך נהג הרב חיים מברסק, אשר נטל ראשון את המוחזק למורכב ואח"כ את שאינו מוחזק למורכב. דיונים בנושא זה, ראה: עוד: הרב אברהם זילבר (שו"ת נפש חיה חידושי תורה וביאורים, בסוף); הרב אברהם בורנשטיין (שו"ת אבני נזר, א"ח סי' תפד); הרב צבי פסח פרנק (מקראי קדש, סוכות ב סי' ט); הרב יצחק וייס (שו"ת מנחת יצחק, חלק ז, סי' לב); הרב אליעזר ולדנברג (שו"ת ציץ אליעזר, חלק ו סי' לט, אות י); הרב זלמן נחמיה גולדברג (אור המועדים, עמ' קצג-קצד); הרב משה שטרנבוך (מועדים וזמנים השלם, חלק א סי' קיח). כך נהג אף הרידב" (אגרות הראיה עמ' נד). ראה עוד: הרב אליהו וייספיש (ארבעה מינים עמ' רצה).

¹⁵ התייחסות נוספת לסוגיה זו, ראה: הראי"ה קוק, טוב רואי, ברכות אות קב. אין דיון ביחס לאתרוג, אלא בסוגיה ובדברי הפני יהושע (מובא לעיל – סעיף א).

כתיקנה. אך כשיש אתרוג אחד, כשלא ניתן לברר עליו אם הוא מורכב באיסור או לא, ביום הראשון מברך "ברוך רחמנא", ובשאר הימים ברכה כתקנה.

על דברים אלה כתב במכתב תשובתו, מרן הרב צבי יהודה לאביו (צמח צבי עמ' קכו):

וחדת לי מה שכתב כבוד קדושת מורי אבי, ע"ד נטילת שני אתרוגים מספק: "אולי אחד מהם אינו מורכב, עכ"פ באיסור", שמשמע שיש לדקדק ולהדר גם בלא הרכבת היתר. והלא גם האתרוגים הכשרים רק מהרכבת איסור משומרים הם, ולא מהרכבת היתר. מדברי הראי"ה קוק ניתן להבין שיש ערך להדר אחר אתרוג שאיננו מורכב אך לא הרכבה מותרת, ועל כך הקשה הרב צבי יהודה, שהרי האתרוגים הכשרים שאינם מורכבים, אינם מורכבים הרכבה אסורה, אך אין הקפדה אם הם מורכבים הרכבת היתר. אין בידינו את תשובת הראי"ה קוק להערה זו.

ממכתביו ומהנהגותיו של הראי"ה קוק בענין ברכת "ברוך רחמנא" על אתרוג כשיש ספקות על כשרותו בשל בעיית ההרכבה, ניתן להסיק כך:

[א] העובדה שיש רבנים גדולים שברכו "ברוך רחמנא" על אתרוגי קורפו מחוסר ברירה כשלא היו אתרוגים כשרים, מלמדת על כך שאתרוגי קורפו מוחזקים כאתרוגים לא כשרים. יש אף מקום לטעון שתקנת ברכה זו אינה מועילה כלל, לטעם שאתרוג מורכב פסול, מחמת שאין הוא המין שציותה תורה.

[ב] ניתן לברך "ברוך רחמנא" על אתרוג שהוא בחזקת מורכב, בשאר הימים בלבד, ובשעת דחק ומחוסר ברירה, רק אם נטען שטעם פסולו של אתרוג מורכב הוא בשל היותו אתרוג חסר. כך חשב לנהוג הראי"ה קוק מחוסר ברירה כשלא היתה לו אפשרות אחרת. הספק בהקשר זה הוא ספק דיני.

[ג] ניתן לברך "ברוך רחמנא" אף ביום הראשון, ובשאר הימים ברכה כתיקנה, כשיש ספק האם האתרוג המונח לפנינו הוא מורכב או לא. הספק הוא בשל אי היכולת לברר את העובדה. כך נהג הראי"ה קוק, כשלא יכל היה לברר. הספק בהקשר זה הוא ספק במציאות, ולא ספק בדין.

ג. החתם סופר וברכת "ברוך רחמנא"

לעיל הבאנו מדברי הראי"ה קוק שכתב, ע"פ האמור בספר ברכת משה, שאף החתם סופר סמך על הוראתו של הרב דניאל מהודנא, ובירך ברכת "ברוך רחמנא" על אתרוג מורכב. האם אכן נהג החתם סופר לברך ברכת "ברוך רחמנא" במקום שיש ספק? ומי הוא הרב הגאון שהראה לראי"ה קוק שכך נהג החתם סופר?

נושא זה נידון רבות בחלופת מכתבים, בין הרב ישראל וועלץ, לבין הרב אליעזר וולדינברג. הטיעון המרכזי של הרב ישראל וועלץ היה שלא יתכן שהחתם סופר נהג כך ביחס לאתרוג מורכב, מאחר ולפיו אתרוג מורכב פסול לחלוטין, ובכללם פסל גם את אתרוגי קורפו, גם כשזהו האתרוג היחיד במקום, ואף כדי שלא תשכח תורת אתרוג. מלבד זאת, החתם סופר בחידושו לנדרים (ב ע"א) שלל לחלוטין את האפשרות לברך ברכת "ברוך רחמנא", כדי לצאת מספק ברכה, מאחר ולפיו, "רחמנא" פירושו "רחום", ואין לבטא שם זה בשבועה. ועל כן:

...לפי זה מבורר דבכל ספק ברכה אסור לומר בריך רחמנא מרא עלמא, דזה הוי נמי ברכה לבטלה כמו אלוקיננו מלך העולם.¹⁶

הרב אליעזר וולדינברג טען לעומתו בתחילה, שיתכן והוראת החתם סופר לברך ברכת "ברוך רחמנא" היתה על אתרוג מקורפו שלגביהם יש ספק אם הם כשרים או פסולים.¹⁷ הוא חזר על כך פעם נוספת ואף הביא מקורות לכך שהחתם סופר הכשיר בדיעבד אתרוג מקורסיקה, ויתכן שכך נהג גם באשר לאתרוג מקורפו.¹⁸ אך הרב ישראל וועלץ נשאר איתן בדעתו שלא יתכן שהחתם סופר נהג בניגוד להוראתו וברך ברכת "ברוך רחמנא" בו בזמן שלדעתו לא ניתן לברכה כדי להפטר מספק. על כן, כתב לו הרב וולדינברג תשובה שלישית בענין, ושם הוא גם התייחס לדברי הראי"ה קוק.¹⁹ הוא אכן העיר שלא כתוב שהחתם סופר בריך ברכת "ברוך רחמנא" על אתרוג מורכב, אלא בברכת הלבנה. את הסיפור על החתם סופר הוא קרא בשדי חמד (מערכת ל, כלל קמא אות לב), שהעתיק זאת מדברי הראי"ה קוק בעיטור סופרים (חלק ב עמ' 26), אשר העיד שאף הוא ראה זאת בספר ברכת משה, אותו הראה לו רב אחר.

הרב אליעזר וולדינברג כתב על כך:

ובהעמיקי חקר עלה בידי בצעד ראשון לברר ולפענח מי הוא זה האחד מהגאונים שגילה והראה להגראי"ה ז"ל רז זה. דהתבוננתי וראיתי דבדיוק כלשון הזה הכתוב בשדי חמד בשם הגאון הנעלם, כתוב כן גם בדברי הגאון הגאון הרב יוסף זכריה שטערין ז"ל²⁰ במכתב - תשובתו בספר בכורי שלמה חאר"ח סי' ל"ח אות י"ג (שציינתי בספרי שם)²¹ ...ומעתה אם נשוה הלשונות שבכאן ושבשדי חמד נווכח לדעת כי תואמים המה ממש כמעט אות באות. אמור מעתה כי נתברר לנו בלי שום צל של ספק שהגאון הנעלם שהראה להגראי"ה ז"ל את הכתוב בספר ברכת משה הוא לא אחר כי אם הגאון הגר"ז שטערין ז"ל.²²

התברר, שהרב יוסף זכריה שטרן, הודה בכך בעצמו, אך טען שדבריו לא הובנו כראוי. כך המשיך שם הרב וולדינברג:

אך עדיין לא נושענו להבין פשר דבר ולצאת מסבך הספיקות והדקדוקים האמורים. אולם ראה גם ראה דמדי היותי אחוז ברעיוני בזה, אנה ד' לידי, ובהיותי מדפדף בספר שו"ת באר משה (להגאון ר' משה נחום ירושלימסקי ז"ל מקאמינקא) אגב חיפוש אחרי ענין אחר, נתקבל מבטי על תשובה אחת שנדפסה בסוף הספר (ג' דפים לפני הגמר) והופתעתי לראות שהיא גם היא תשובה שהשיב להגאון המחבר הגאון הגר"ז שטערין ז"ל על אודות אתרוגי קורפו. עיינתי בה, וראיתי שמעתיק שם גם כן מה שכתב זה בספר ברכת משה, וגם כן רק זאת. שהרב המורה הזקן מהוראדנא בעל חמודי דניאל תקן אז לברך "ברוך רחמנא" כו' אקב"ו על נטילת לולב וכל גדולי הדור שמעו לפקודתו באין פוצה פה, ומבלי

¹⁶ ראה באריכות את דברי הרב ישראל וועלץ, שו"ת דברי ישראל, חלק ב סימן צו; חלק ג סימנים סה, סו, סט, ע, עג, עד, פ. פו. מכתב נוסף בענין של הר"י וועלץ, מופיע בקובץ המועדים – סוכות, עמ' שפד. הוא הוכיח זאת ממספר מקורות בכתבי החתם סופר ובכתבי תלמידיו. עליהם יש להוסיף את שו"ת חתם סופר קובץ תשובות סימן כה.

¹⁷ שו"ת ציץ אליעזר חלק ח סימן כב.

¹⁸ שו"ת ציץ אליעזר חלק ט סימן לב.

¹⁹ שו"ת ציץ אליעזר חלק י סימן יא. ראה שם גם סי' יב.

²⁰ הרב יוסף זכריה שטרן, התנגד אף הוא בחריפות לנטילת אתרוג מורכב ויצא נגד נטילת אתרוגי קורפו. ראה: ח"י חמיאל, "חלקו של הרב יוסף זכריה שטרן בפולמוס אתרוגי קורפו", ספר רפאל-אסופת מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעים לזכרו של ד"ר יצחק רפאל, ירושלים תש"מ, עמ' רמב-רנא.

²¹ מכתב אחר של הרב שלמה רזענטא, בעל שו"ת בכורי שלמה, בענין אתרוגי קורפו, לרב יוסף זכריה שטערן, מופיעה בקובץ המועדים-סוכות, עמ' שצג-שצד.

²² הרב יוסף זכריה שטרן, שלח מכתב ברכה לראי"ה קוק, עם מינויו לרב בזיימל-אגרות לראיה עמ' כה. צילום המכתב נמצא אצל הרמ"צ נריה, טל הראיה, עמ' צו. שם עמ' צה-צט, עומד הרמ"צ נריה על התארים הנעלים שהוא מעניק לראי"ה קוק.

להזכיר דבר - מה מהתם סופר שגם כן אמר את דברו על כך. אבל בתוך דברי התשובה הזאת מציאה מצאתי בה המפיצה אור על כל התעלומה שלפנינו, והוא זה, דבאמצעית של התשובה הוסיף הגרי"ז ש"ל במאמר המוסגר כדברים האלה: **"ובחבורת אחת שזכר בשמי מה שהראתו לו בס' ברכת משה הנ"ל הועתק בשגיאה על שם הגרמ"ס [=הגאון ר' משה סופר] שהסכים לזה.** שם לא נזכר ממנו זה בשמו, רק מ"ש לאח"כ לענין גוף הדין בכל הברכות שמספק יאמר במקום ה' אלקינו כו' "ברוך רחמנא" יעו"ש"ב" עכ"ל. נפלתי על המציאה הזאת כמוצא שלל רב, ואמרתי בלבי: הנה נתגלה לפנינו פשר כל התעלומה. והד"ת שהיו עניים במקום אחר הנם עשירים במקום זה, ובא זה ולימד על זה, דבצרפנו הכל יחד יוצאת לפנינו תמונה שלימה ובהירה. והוא, דהגרי"ז שטערין ז"ל הוא זה האחד מן הגאונים שאמר הדברים הכתובים בספר ברכת משה להגרא"ה ז"ל, והוא הדפיסם בשמו בחוברת עטור סופרים, ולחבורת הזאת הוא שהתכוון הגרי"ז שטרין לומר שהועתק בשגיאה, באופן שיוצא לנו ברור ומבורר כי על החוברת הנזכרת, שכמתכונת דבריה באו והועתקו גם בספר שדי חמד, הוא שבא הגרי"ז שטרין בתשובתו הנזכרת, שבספר באר משה לתקן השגיאה שנפל בה במה שכתוב שהחתם סופר הסכים לזה, בהצהירו, דלא כתוב כן בספר ברכת משה שם, ורק נשתרבו ונתבלבלו הדברים במחברת. וכפי שראינו הרי לא הגרא"ה ז"ל הוא זה שלא העתיק כראוי,²³ כי אם הגרי"ז שטערין בעצמו הוא שחשב והעתיק מתחילה בכזאת כפי שהיה נראה בעיניו מקופיא, כי בעצמו הרי כתב מתחילה ג"כ כהדברים הכתובים במחברת הנזכרת בדברי תשובתו להבעל בכורי שלמה, ורק לאחר מיכן נוכח לדעת שהדברים מוטעים ותיקן את הדברים במכתב תשובתו בזה להבעל באר משה. באופן שיוצא לנו מחוור כשמלה שמה שכתוב בברכת משה בשם הח"ס הוא לא לענין הברכה על אתרוגי קורפו, כי אם בנוגע לכלל דיני הברכות בזה בהיכא שמסופק. וזה יוצא מתאים גם למה שהובא בהעמק שאלה שם בשם הברכת משה שכתב בשם החת"ס שעשה מעשה בזה לגבי ברכת הלבנה, והיינו מה שהחתם סופר עבד עובדא בנפשי' בספק ברכת הלבנה לברך בנוסחת בריך וכו'.

הרי נתברר לפנינו, שלבו של כת"ה שאמר לו דלא יתכן להאמין בכזאת על החתם סופר שאמר לברך בריך וכו' על אתרוגי קורפו, ושבודאי נפלה בכאן איזה ט"ס, אמנם לא הכזיבו, ובאמת מעולם לא יצאה הוראה והסכמה כזאת בשמו, ורק בטעות הוכנסה הבנת הסכמה כזאת בשמו, במחברת עטור סופרים, [ושבשמה הוא שהועתק בשדי חמד שם] וכן במכתב - תשובתו של הגרי"ז ש"ב בספר בכורי שלמה. ובעל השמועה בעצמו הוא הגרי"ז ש"ל בא והכחישה והעמיד הדברים על מתכונתן. וכן נזהר בזה כבר מדי דברו מזה בספרו זכר יהוסף וכנ"ל. ובודאי ימצא כת"ה כף חפנים מלא נחת מתגלית הנ"ל.

הרב וולדינברג מספר שכך אכן עולה מהאמור בספר ברכת משה. ומוסיף עוד, שאכן החתם סופר סבר שאין לברך כלל ברכת "ברוך רחמנא" כאמור בחידושו לנדרים (ב ע"א), אך לאחר שקרא את דברי בעל חמודי דניאל השתכנע שניתן לעשות כן בשעת דחק, ועשה כך בשעת קידוש לבנה, או שעדין ניתן לומר שאכן לא ברורה הנהגת החתם סופר בברכת הלבנה "באופן שאנחנו לא נדע

²³ גם בעץ הדר השלם (אות יד, עמ' עג), כתב הרא"ה קוק, שהחתם סופר הורה לברך על אתרוג מורכב "ברוך רחמנא": "כבר כתבו הגדולים שהי' בדור שלפנינו, בעל חמודי דניאל, וחתם סופר, הובא בספר ברכת משה, דבמקום שלא מצאו כי אם אתרוג שיש עליו חשש הרכבה ולא היה אפשר באחר, אמרו בנוסח הברכה: 'ברוך רחמנא'".

באופן ברור מה היה טיב הפסק שהורה בזה הגאון החתם סופר ז"ל גם אפי' בנוגע לברכת - הלבנה, ומה היו המוטיבים ההלכתיים להוראתו.

נוסיף עוד, שכאמור לעיל החתם סופר כתב לרב משה קערנר על ברכתו את הלבנה ברכת "ברוך רחמנא" בחודש סיון תקפ"ו, ובאותו חודש בדיוק "ביום ט"ב לירחא תליתאי תקפ"ו לפ"ק", הוא כתב בחידושו לנדירים שאין לברך ברכת "ברוך רחמנא". יתכן והחת"ס אכן כך נהג בברכת הלבנה, ואח"כ כשהחל באמצע החודש ביום ט"ב ללמוד את מסכת נדרים, בדק את הדבר שוב, והגיע למסקנה שאין הנהגה זו נכונה.²⁴

יש להעיר שהדיון מתמקד בשאלה האם אכן הורה החתם סופר כך או לא, אך ברור הוא שהרב דניאל מהורדנא, נהג כך והורה לעשות כן, "לברך" "ברוך רחמנא" כו' אקב"ו על נטילת לולב, וכל גדולי הדור שמעו לפקודתו באין פוצה פה".²⁵ כך שיש מקום לברך ברכת "ברוך רחמנא" במצבי ספק שונים, כפי שהוסבר לעיל.

ד. ברכת "ברוך רחמנא" בברכת המצוות

אמנם יש להעיר על דיון זה ממקום אחר. בגמ' בברכות (מ ע"ב), שם מסופר על בנימין רעיא שברך "ברוך רחמנא" בברכות הנהנין, ובגמ' בברכות (נד ע"ב), נאמר שברכו ברכת "ברוך רחמנא" בברכות השבח - ברכת הגומל. בברכות אילו יש מקום לסוברים שניתן לברך "ברוך רחמנא" במצבי ספק, זאת מאחר והחיוב בברכות הנהנין, הוא ע"פ הסברה האמורה בגמ' בברכות (לה ע"א): "אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - מעל". הברכה משמשת כעין היתר לאכול וליהנות, ומי שאוכל ואינו מברך, נהנה ממתנת ה', ולכן נחשב כמועל, וכדברי רב יהודה אמר שמואל (ברכות שם): "כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - כאילו נהנה מקדשי שמים".²⁶ אשר על כן, במצבי ספק ברכת "ברוך רחמנא" יכולה לשמש כברכה המתירה את האיסור המוטל על האדם לאכול ולהנות ממאכל ללא ברכה.²⁷

את הערך לברך ולשבח את הקב"ה על הבריאה והברואים, למדו בתוספתא בברכות (פ"ו מ"א): ברכת הזימון מן התורה שנאמר: "ואכלת ושבעת וברכת" (דברים ח, י) - זו ברכת הזימון. ...מניין שכשם שאתה מברך לאחריו, כך מברך לפניו? ת"ל "אשר נתן לך" (שם), משעה שנתן לך. מניין אף על ההרים ועל הגבעות? ת"ל "על הארץ" (שם).

כשם שיש לברך אחרי אכילה שיש בה הנאה, כך יש לברך גם לפני הנאה פיזית ורוחנית "אשר נתן לך". "על הארץ" מתפרש כאן כברכה על דברים ייחודיים בארץ, כגון הרים וגבעות. האסמכתא מדרשנות הפסוק, מעצימה כנראה את התוקף לאמירת ברכות מסוג זה. הרמב"ם בהל' ברכות (א, ב), מסביר מה ייעודן של ברכות השבח:

²⁴ הרב אברהם הלוי שישא, "ברוך רחמנא", צפונות, יט (תשנ"ג), עמ' פז-פט. ראה עוד: הרב שמעון פולאק, שו"ת שם משמעון חלק יורה דעה (סימן כד), שדן בסתירה בדברי החת"ס.

²⁵ הרב שלום משולם וינברגר, המהדיר לשו"ת חתם סופר, קובץ תשובות - חלק ז ס' כה, הציע הצעה אחרת, ולפיו אין הכונה לחתם סופר, אלא לרב אחר הנושא שם דומה, "הרב משה סופר מפשעווארסק, ואולי גם נדפס ממנו מכתב כזה, משנת תקפ"ו. ...ולאור הדברים הנ"ל יש לתקן בכל המקומות המובאים עדויות כאלו בשם ר' משה סופר והם נסתרים מדברי מרן החתם סופר זצ"ל". אך דבריו אינם נכונים, מאחר והרב משה קערנר מספר שהראה את חידושו לחתם סופר "יארץ ימיו על כסא ממלכתו בק"ק פרעשבורג".

²⁶ אם כי ראה: תוספתא ברכות ד, א, ובחסדי דוד; הרב צבי שטר, בעקבי הצאן, עמ' לח - לט.

²⁷ התוס' בברכות יב ע"א ד"ה לא, כותבים בשם ר"י שכשטעה בברכת הנהנין חוזר ומברך, והעיר ר' עקיבא איגר בגליון הש"ס שם, שאין לומר כאן ספק ברכות להקל, מאחר שבברכות הנהנין אסור לאכול ללא ברכה "דאם לא יברך יהא אסור לו לשתות". רק בברכת המצוות נאמר ספק ברכות להקל. ראה דיון נרחב בשאלה זו: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר חלק ד, או"ח סימן ג; הנ"ל, שו"ת יחוה דעת חלק ו סימן טו.

נמצאו כל הברכות כולן שלשה מינים: ברכות הנייה, וברכות מצות, וברכות הודאה, שהן דרך שבח והודיה ובקשה, כדי לזכור את הבורא תמיד וליראה ממנו. כשלאדם יש ספקות בברכות השבח, יש מקום לסברה האומרת שיברך ברכת "ברוך רחמנא" ויצא ידי חובת הברכה, שהרי אם לא יברך כלל, לא קיים את תקנת החכמים. המכנה המשותף לברכות הנהנין ולברכות השבח הוא שהברכה היא תנאי וגורם מעכב. הברכה היא המאפשרת את ההנאה מהמאכל או הרחת הריח, כשלא מברכים לא ניתן לאכול או להריח, ולא יוצאים ידי חובת שבח הבורא.

החובה לברך את ברכת המצוות נלמדת בהמשך התוספתא (ברכות ו, ב):
מנין אף על התורה ועל המצוות? ת"ל "אשר נתן לך" (דברים ח, י), ואומר: "ואתנה לך את לוחות האבן" (שמות כד, יב).

אך ברכת המצוות שונה מברכות הנהנין ומברכות השבח. שם העיקר הוא מעשה המצוה, והמצוה מתקיימת גם ללא הברכה. ברכות אינן מעכבות, כאמור בגמ' (ברכות טו ע"א):
תנן התם: "חרש המדבר ואינו שומע - לא יתרום, ואם תרום - תרומתו תרומה" (משנה תרומות, א, ב). ...תרומה - משום ברכה הוא, וברכה דרבנן, ולא בברכה תליא מילתא.
על המברך לשמוע את ברכתו, ועל כן חרש המדבר ואינו שומע לא מפריש תרומה, אך אם הפריש תרומתו תרומה, כי ברכת המצוות היא מדרבנן, וברכות אינן מעכבות.²⁸
כך פסק הרמב"ם (הל' ברכות יא, ה-ו):

העושה מצוה ולא בירך, אם מצוה שעדיין עשייתה קיימת מברך אחר עשייה, ואם דבר שעבר הוא אינו מברך. כיצד? הרי שנתעטף בציצית, או שלבש תפילין, או שישב בסוכה, ולא בירך תחלה, חוזר ומברך אחר שנתעטף, אשר קדשנו במצותיו וצונו להתעטף בציצית, וכן מברך אחר שלבש להניח תפילין, ואחר שישב לישיב בסוכה, וכן כל כיוצא באלו.
אבל אם שחט בלא ברכה אינו חוזר אחר שחיטה ומברך אשר קדשנו במצותיו וצונו על השחיטה, וכן אם כסה הדם בלא ברכה, או הפריש תרומה ומעשרות, או שטבל ולא בירך, אינו חוזר ומברך אחר עשייה וכן כל כיוצא בזה.
כך גם פסק הרמב"ם (הל' אישות ג, כג):

צריך לברך קודם הקידושין... ואחר כך מקדש כדרך שמברכין קודם כל המצות, ואם קידש ולא בירך, לא יברך אחר הקידושין שזו ברכה לבטלה, מה שנעשה כבר נעשה.
מקור ההלכות הללו הם דברי הירושלמי (ברכות ט, ג), שעל המצוות יש לברך "עובר לעשייתן" או "בשעת עשייתן". כל עוד הוא עוסק במצווה יכול לברך, אך אם מעשה המצוה, איננו דבר מתמשך והוא הסתיים, אין לברך עוד.

לא רק זאת, ביחס לנטילת ארבעה מינים נאמר בגמרא (סוכה מב ע"א): "מדאגביה נפק ביה", גם אם לא ברך, ועל כן יש צורך ליטול את האתרוג שלא כדרך גדילתו, על מנת לאפשר לברך, ואחרי הברכה יש להפוך את האתרוג ולנענע מכאן שהברכה לא מעכבת.²⁹ יש הסוברים שגם אם הגביה ונענע יכול לברך אח"כ, מאחר ומעשה המצוה נמשך גם בעת הנענועים באמירת ההלל, ועל כן גם

²⁸ תוס' רא"ש שם כותב שאילו חובת ברכת המצוות היה מהתורה, ברכות היו מעכבות. ראה: מהר"ץ חיות ופני יהושע שם; שאגת אריה סי' ז; דבר אברהם חלק א סי' טז; הרב צבי פסח פרנק, הר צבי, אורח חיים, קונטרס מילי דברכות, ב-ד, ז-יד, הנ"ל, שו"ת הר צבי יו"ד סימן ב.
²⁹ רמב"ם הל' ברכות יא, טו והל' לולב ז, ט; טור ושו"ע או"ח סי' תרנא, ה, ונו"כ.

אין צורך להפוך את האתרוג בשעת הברכה.³⁰ אך ברור הוא שאם כבר סיים לנענע, אין לחזור ולברך, כי ברכות אינן מעכבות.³¹ מטעם זה כשיש ספק אם יש לברך על מצוה, לא מברכים. כך פסק הרמב"ם (שו"ת הרמב"ם, סימן שלג):

תשובה: הדברים ידועים שכל ברכה שהיא על מצוה מדברבן היא בין שתהיה המצוה מדבריהם בין שתהיה מן התורה וחכמים הם שתקנו הברכה, והם שאמרו שכל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום לא תשא וגו', לפיכך כל דבר שיסתפק לנו אם עשיית דבר זה מצוה שנצטוונו או לא נצטוונו בין שהיה הצווי על אותה עשייה מדבריהם ובין שהיה מן התורה עושין אותו דבר בלא ברכה.³²

אף הרא"ה קוק עצמו, (שו"ת אורח משפט א"ח סימן מג), דן בענין מצוה שטעונה ברכה, אם יש ספק בחיובה. הוא מציין לדברי המהרי"ק (שורש קצד), ולפיו, "כי אמרי' ברכות אינן מעכבות, ומותר לעשות ספק מצוה בלא ברכה אין לחוש כלל מצד מניעת הברכה, זהו דוקא במצוה חיובית, דלא דחינן חיוב המצוה מקמי הברכה". כך שיתכן שבברכת המצוות אין מקום כלל להסתפק בשאלת ברכה זו, מאחר והדיון המרכזי הוא אם יש לקיים מעשה מצוה במצב שכזה, ובהקשר לדברינו האם יש ליטול כלל אתרוג מסופק. הברכה לצורך ענין זה היא משנית.³³

ה. ברכת שהחיינו כשנוטלים אתרוג מורכב

פוסקים חלקו האם ניתן לברך "שהחיינו" כשאוכלים פרי מורכב. לדעת הרב יעקב חאגיז (שו"ת הלכות קטנות א' ס' ס) אין לברך הואיל ונעשתה עבירה בעץ. אך הרב יעקב עמדין (שו"ת שאילת יעבץ א', ס' סג) כתב שיש לברך מאחר שמותר לאכול מהפירות של העץ, וכשם שמברכים ברכת בורא פרי העץ.³⁴

הרא"ה קוק (עץ הדר השלם, סוף אות כה) הבחין בין ברכת "שהחיינו" על אכילת פרי מורכב לבין ברכת "שהחיינו" בנטילת פרי מורכב למצוה כדוגמת אתרוג בחג סוכות:

יש מקום לומר דלענין שהחיינו דברכת מצוה, יש לומר דהכל מודים לדברי הלכות קטנות דראוי שלא לברך אמורכבים, אפילו אם נאמר דיוצאים בהם ידי חובת מצוה.

יש להבחין בין ברכת "שהחיינו" שעניינה שמחה, בין מצב שבו השמחה היא חומרית, לבין מצב שבו השמחה היא רוחנית. כשהשמחה היא חומרית, בעת אכילת פרי מורכב, על אף שנעשה מעשה איסור - סוף סוף הוא נהנה, ועל כן יש לברך, לפי השיטות החולקות על בעל הלכות קטנות. אבל כשהשמחה היא רוחנית - אין לברך שהחיינו משני נימוקים, וכדברי הרב קוק (עץ הדר השלם, סוף אות כג):

³⁰ ראה: סוכה לט ע"א תוד"ה עובר, ופסחים ז ע"ב תוד"ה בעידנא, ותוד"ה לצאת, ובראשונים ובאחרונים שם.

³¹ ראה בענין זה באריכות בשאגת אריה סימן כו.

³² רבינו ירוחם - תולדות אדם וחוה נתיב טו חלק ג דף קכא טור א, אף מוסיף ש"ברכות אינן מעכבות אפי' לא בירך במזיד, וכן כתב הרמב"ם". יש הרואים עדיפות שלא לברך כשיש ספק. כך הרב יעקב עמדין, שו"ת שאילת יעבץ חלק א סימן מט, כשהיה ספק בפדיון בכור: "עפ"כ חששתי לספק ברכה לבטל חלילה. ושב אל תעשה עדיף והא ברכות אינן מעכבות". שו"ת מכתם לדוד חלק א"ח סימן ד: "תשובה זו ודאי אינה צריכה לפנים דמי שאין לו אלא תפ"ל של ר"ת יניחם ולא יברך עליה' הואיל וק"ל ברכות אינן מעכבות וא"כ הואיל ולדעת רש"י והרמב"ם והרבה מן הגאונים אינו יוצא "ח באותן התפ"ל ולדידהו ה"ל מברך ברכה לבטלה ועובר על לאו דלא תשא מדאוריית' לדעת רבים מגדולי ישראל א"כ פשיטא שיניחם מן הספק ולא יברך שהרי אם לא ברכת לא הפסדת כלום בעיקר המצוה כדאמרו אלא הפסדת שכר ברכה דמדברבן ואם ברכת אולי עברת על לא תשא ממילא שב וא"ת עדיף כ"ש בס' איסור חמור בזה וה"ט דאמור רבנן בכל דוכתא ס' ברכות להקל".

³³ ראה דברים שכתב: הרב יוסף אנגל, "בענין ברכות אין מעכבות", לקח טוב, כלל יא.

³⁴ סיכום ההלכות בענין זה, ראה: הרב אליעזר מלמד, פניני הלכה - ברכות, עמ' 386-387.

איך נברך על ענין שהיה יותר ראוי לו שלא יבוא לעולם ולא יתעביד ביה איסורא, וקל וחומר שקשה לברך שהחינו שבא רק על שמחה שלמה?
 נימוק דומה, כתב הראי"ה קוק, שלא לומר הלל עם אתרוג מורכב (עץ הדר השלם, סוף אות לג):
 דכולי עלמא מודו שמצוה גמורה כמו אתרוג, שאומרים עליו את ההלל - אי אפשר בפירות עבירה.

סיום

בימים בהם כתב הראי"ה קוק את הספר 'עץ הדר', הוא כתב במכתב לאחיו:
 ומאד אחפץ שיזכנו ה' יתברך שיתפשטו יותר ויותר אתרוגי המושבות, שיש תקוה שע"י הרחבתם יתרבו הנוטעים, ויבואו שנים שתוכל ארץ הקדש על ידי אחינו בית ישראל לתן אתרוגים בטוחים לכל ישראל, עד שיזכנו השם יתברך לשוב כולנו אל אדמת הקדש לשמח את פני ה' אלוֹקינו לפני מקדשו בתנובת ארץ חמדה יכוננה עליון (אגרות הראיה א עמ' סא).

חפצו - תפילתו של הראי"ה קוק מתממשת לעינינו ממש. ארץ ישראל נותנת פירותיה בעין יפה, ואין לך קץ מגולה מזה (סנהדרין צח ע"א). ארץ ישראל כיום היא היצואנית הגדולה ביותר של אתרוגים בלתי מורכבים לכל העולם היהודי. שווקי ארץ ישראל בכל הערים והישובים, מוצפים ומלאים באתרוגים בלתי מורכבים, נאים ומהודרים. אמת מה נהדר המראה, של קהילות שלמות, גדולים החייבים במצוות, וקטנים שאביהם קנה להם אתרוג (סוכה מב ע"א), נוטלים, מנענעים, מהללים, ומקיפים בארבעה מינים כשרים בלתי מורכבים, המהודרים בכל ההידורים. נראה שפעלו המשמעותי של הראי"ה קוק, היה מנוף משמעותי בראשית צמיחת המטעים הכשרים בארץ, וכיום ב"ה כמעט חלפה לה בעית האתרוגים המורכבים, וממילא אין צורך לדון האם ניתן לברך על אתרוג מורכב או ספק מורכב, את ברכת "ברוך רחמנא".

לא רק אתרוגים. ארץ ישראל משופעת בכל ארבעת המינים בתקופת חג הסוכות. בבקעת הירדן ובערבה נטעו עצי דקל רבים, המניבים תמרים מעולים והרבה לולבים. זאת כדי לצמצם עד שלא יהיה צורך לייבא לולבים ממצרים ולא להיות תלויים בטובותיהם של שליטי ארצות ערב. הדסים משולשים ומהודרים ובשפע רב, גדלים ברחבי ארץ ישראל. ברמת הגולן, בגליל ועוד. ערבות גם הם בשפע. אפשר להחליף בכל יום זוג ערבות טריות. סט ארבעה מינים מהודר, עולה במחיר סביר, וכל אחד יכול לרכוש לעצמו ולילדיו ארבעה מינים מהודרים ויפים.

הרמב"ם (מורה הנבוכים ג, מג) נימק את הסיבה מדוע הציווי בתורה הוא ליטול ארבעה מינים אלו ולא אחרים, ודבריו מתממשים וניכרים לכל:

והנראה לי בארבעת מינים שבלולב, שהם שמחה בצאתם מן המדבר אשר היה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון ומים אין לשתות, אל מקום האילנות נותני פרי והנהרות, ולקח לזכרון זה הנאה שבפירות האדמה, והטוב שבריחו, והיפה שבעליו, והטוב שבעשבים גם כן, רצה לומר ערבי נחל. ואלו הארבעה מינים הם אשר קבצו שלשת הדברים האלה:

האחד מהם, רוב מציאותם בארץ ישראל בעת ההיא והיה כל אדם יכול למצואם, והענין השני, טוב מראה ורעננותם ויש מהם טובים בריחם והם אתרוג והדס, אבל לולב וערבה אין להם ריח לא טוב ולא רע,

והענין השלישי, עמדם על לחותם ורעננותם בשבעה ימים, מה שאי אפשר זה באפרסקים ורמונים ובאספרגל ובאגס וכיוצא בהן.

יהי רצון שנזכה לקיים מצוה כמאמרה, ולשמוח לפני ה' שבעת ימים, ולהקיף בהם את המזבח, ולהלל בהם לה': "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו".

"כהושעת סובבי מזבח, עומסי ערבה להקיף מזבח, כן הושע נא"